

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 26.01.2018 ✓Accepted/Kabul: 20.03.2018

DOI: 10.30794/pausbed.425438

Araştırma Makalesi/ Research Article

ROMANTİZM – REALİZM (HAYALİYÛN-HAKİKİYÛN TARTIŞMALARI VE BEŞİR FUAT

Hacer GÜLŞEN*

Özet

Tartışmalar bizi yeni ufuklara götürür. Farklı fikirlerin çarpışmasından, yeni ve güzel eserler doğar. Ancak tartışma zeminini ve üslubunu iyi ayarlayabilirsek, gerçekten ayrılmadan güzel sonuçlara da ulaşabiliriz. Batıda olduğu gibi bizim edebiyatımızda da edebî konularla ilgili çeşitli tartışmalar meydana gelmiştir. Bunlar içinde hayaliyûn - hakikiyûn tartışması olarak bilinen, romantizm ve realizm tartışmaları, hemen hemen batıdaki tartışmalarla eş zamanlı olarak gerçekleşir. Bu tartışma, edebiyatımızda batılı akımların nasıl değerlendirildiğini göstermesi açısından önemli olduğu gibi hakikat arayışlarını ortaya koyması açısından da önemlidir. Tanzimat dönemi sanatkârlarının büyük bir bölümü, romantik akımın terbiyesinden geçerler. Bununla birlikte bu dönemin sanatkârları, realist akımı da bilmektedirler. Tanzimat'ın ikinci neslinde ve özellikle Ara Nesilde ağırlıklı olarak realist, hatta natüralist eğilimler görülür. Ara Neslin sanatkârlarından Beşir Fuat,1885 yılında yayımladığı Victor Hugo adlı tenkidi monografisiyle tartışmayı başlatır. Bu uzun soluklu tartışmanın, bir süre sonra Hugo – Zola tartışması haline dönüştüğü görülür. Böylece Victor Hugo kitabı etrafında, Türk edebiyatı tarihine hayaliyûn - hakikiyûn tartışması olarak geçen ve Beşir Fuat'ın ölümünden sonra da devam eden bir tartışma başlamış olur.

Anahtar Kelimeler: *Türk Edebiyatı, Romantizm, Realizm, Beşir Fuat, Tartışma.*

ROMANTISM – REALISM DEBATE AND BEŞİR FUAT

Abstract

Debates lead us to new horizons. New and beautiful achievements arise from the clash of different ideas. If we can adjust well the groundwork and tone of the debate, however, we can also obtain good results without departing from the truth. Similar to those in the west, in our literature also a variety of debates has taken place on literary subjects. Debates on romanticism and realism have occurred almost simultaneously with the western ones. This debate is important both from the point of view of revealing how western trends are evaluated in our literature as well as the perspective of the search for the truth. A large number of Ottoman Reformist era artists has gone through the romantic movement discipline. However, artists of that period know the realist current as well. In the second generation of the Reformist era artists, and especially in the In Between Generation, many realistic and even naturalistic tendencies are seen. Beşir Fuat of the In Between Generation artists started the debate with his critique called Victor Hugo published in 1885. After a while, this long- running debate seemed to have turned to a Hugo – Zola debate. Thus, around the Victor Hugo book, a debate known as romanticism – realism makes its way into the history of Turkish literature and continues until after Beşir Fuat's death.

Keywords: *Turkish Literature, Romanticism, Realism, Beşir Fuat, Debate.*

* Doç. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İSTANBUL.
e- posta: h.gulsen@iku.edu.tr.

GİRİŞ

Türk edebiyatında çok çeşitli edebî tartışmalar olmuştur. Bu tartışmaların içinde hayaliyûn-hakikiyûn tartışması romantizm ve realizm akımlarının bir çeşit mücadelesi gibidir. Beşir Fuat, Menemenlizâde Mehmet Tahir, Muallim Naci, Fazlı Necip ve Ahmet Mithat Efendi, Nabizâde Nâzım gibi dönemin önemli edebiyatçılarından katıldığı romantizm - realizm tartışmaları zamanla Hugo-Zola etrafında şekillenir. Hayaliyûn- hakikiyûn tartışmaları uzun soluklu bir tartışma olmasının ötesinde batılı akımların edebiyatçılarımız tarafından nasıl algılandığını ortaya koyması açısından da önem taşımaktadır.

ROMANTİZM – REALİZM (HAYALİYÛN- HAKİKİYÛN) TARTIŞMALARI VE BEŞİR FUAT

Beşir Fuat'ın, *Victor Hugo* adlı eseri Türk edebiyatında meydana getirilmiş ilk tenkitli monografi olması sebebiyle önemlidir. Bu eser aynı zamanda romantik akımı tenkit eder, natüralizmi de Türk okuyucusuna tanıtır. Kaldı ki Beşir Fuat hakikate çok önem vermektedir: "Hakikatin bir güneşe benzemesi ve er geç karanlıklar arasından kendisini göstermesi, Beşir Fuat'ın birçok defa kullandığı bir motiftir. Çıkardığı her iki derginin de adı hakikatin bu motifle sembolize edilmesini gösterir. Hâver (ufuk) ve Güneş. (Okay 2008: 127) Ancak *Victor Hugo* adlı eser etrafında meydana gelen tartışmalar aslında bir şeylerin artık değişmekte olduğunu da haber vermektedir. Ara Nesil sanatçılarından Mehmet Celâl, bu değişim hakkında şu tespitte bulunur: "...Daha doğrusunu söylemek lâzım gelirse, edebiyatı her fenne tercih ettiğim halde ben derim ki: Hayâl asrı geçti, hakikat asrı başladı." (Mehmet Celâl 1895: 18-20)

"Türkiye'de pozitivist düşüncenin kaynağını belki Tanzimat'ın ilk yıllarından itibaren başlatmak gerekecektir. Pozitivizmin kurucusu Auguste Comte'un, herhâlde bir 'tabula rasa: boş levha' telakki ettiği Osmanlı toplumunda, fikirlerinin uygulanması için Mustafa Reşit Paşa'ya bir mektup gönderdiği (1853) bilinmektedir. Paşa'nın yazıp yazmadığı bilinmeyen cevabını ise bu tarihten otuz yıl kadar sonra Beşir Fuat kitap ve makaleleriyle vermiş olacaktır. Materyalizme gelince, bu konu üzerine ilk müphem mesajlar Ahmet Midhat Efendi'den gelmiştir. Onun kendi çıkardığı *Dağarcık* (1872) dergisine yazdığı makalelerin bazıları bu açıdan birtakım suçlamalara vesile olmuştur. *Velâdet, Duvarın Bir Ses, İnsan, Dünyada İnsanın Zuhuru* adlı yazılarında sistematik olmayarak materyalist hatta Darwinci kanaatler vardır. Bu makalelerinde ve bunlara itiraz edenlere verdiği cevaplarda bu kanaatlerinin İslama aykırılık taşımadığını ileri sürmüştür. Daha sonraları yazdığı *Ben Neyim* (1891) adlı kitabının ikinci ad *Hikmet-i Maddiyeye Müdafaa* olacaktır. Öyle anlaşılıyor ki Ahmet Mithat'ın *Dağarcık*'ta ileri sürdüğü kanaatler, şuurulu bir materyalist görüşün mahsulü olmayıp, olsa olsa, pek çok yazısında olduğu gibi batı kaynaklarından tesadüfî olarak elde ettiği ve kendisine cazip gelen birtakım yeni bilgilerin sergilenmesinden ibarettir." (Okay 2010: 36,37)

Kaldı ki Ahmet Mithat, Beşir Fuat ile ilgili kitabında şunları yazmaktadır: "Beşir Fuat materyalist ise ben değilim. Hilkatimizin tesadüfî olduğuna ve ot gibi bitip ot gibi mahvolacağıma mümkün değil kanaat edemem. Bir peder ve mader bana vesile-i nakl-i hayat oldular. Ben de birtakımlarına öyle bir vesile olmaya tabiaten mecburum. Bir cemiyet-i medeniyenin benden evvel gelmiş olan azası benim perverişime, tekâmülât-ı maddiye ve maneviyeme hizmet eylediler. Ben de benden sonra geleceklere hizmetle mükellefim. Evvelkilerin hizmetini tanımamak bir küfrân-ı nimet, sonrakilerin hukukunu tanımamak bir küfrân-ı vazifedir. İki de insan-ı kâmil için asla istisvab olunamayacak bir hata, kat'an cebr olunamayacak bir noksan, belki hiç afv olunamayacak bir cinayettir." (Ahmet Mithat – Özalp 1996: 63, 64)

Orhan Okay'a göre Beşir Fuat'ın, materyalizm ile ilgili fikirleri, çağdaşı olan Alman filozofu Büchner'den gelmektedir. Bunun dışında yine makalelerinde adı geçen Batılı filozof ve bilginlerin de hemen hepsi materyalist yahut bir açıdan materyalizmle ilgi kurulabilecek şahsiyetlerdir. Beşir Fuat'ın, pozitivistin kurucusu Auguste Comte ve onun takipçileri Littré, Claude Bernard, Spencer, Stuart Mill ve Lewes'in hemen bütün eserlerini okumuş olduğu da anlaşılmaktadır. Beşir Fuat'ın yazılarında bahsettiği pozitivistim ise kısaca şu konuları kapsamaktadır: Hakikat, madde üzerinde yapılacak tecrübelerin sonucunda bulunur. Tecrübe insan zihni ile eşya arasındaki birtakım bağlantıların ortaya konulmasından ibarettir. Buna göre müşahede ve tecrübe edilemeyen şey, hayalden başka bir şey değildir. Metafizik ise insanlığın, ilmin gerçeklerini bilmedikleri devirlere ait bir vehim ve hayalden ibarettir. (Okay 2010: 36,37)

Romantizm-realizm tartışmaları, Türk edebiyatında batılı türlerin ve akımların edebiyatçılarımız tarafından nasıl değerlendirildiğini göstermesi bakımından önemli olduğu kadar, eleştiri ortamının ve edebi hayatımızın durumunu ortaya koyması açısından da önemlidir: "Edebiyat tarihine hayaliyûn - hakikiyûn kutuplaşması olarak geçen bu tartışmayla edebiyatın temel türleri ve edebiyatçı kimliği üzerine önemli bir eleştiri faaliyeti gerçekleşir. Araştırmacıların sayısını otuz- otuz beş kişi olarak gösterdiği bu kuşağın eleştiri tarihi açısından

en dikkate değer isimleri; romantik anlayışa bağlı olanlar içinde Menemenlizâde Mehmet Tahir ve Mehmet Celal ile realist edebiyat anlayışını savunanlardan Beşir Fuat ve Nabizâde Nâzım'dır. Bu dönemde yaşanan edebiyat tartışmaları Servet-i Fünun topluluğunun ortaya koyacağı edebiyatı da etkilemiş, yetişmekte olan genç yazarların ilgisini Avrupa edebiyatına hâkim olan Balzac, Stendhal, Flaubert, Zola gibi gerçekçi yazarlara çekmiştir. " (İnci 2008: 41, 42) Tartışma Victor Hugo'nun ölümünün ardından, Beşir Fuat'ın *Victor Hugo* adlı eserini yayımlamasıyla başlar. *Victor Hugo* adlı monografik eser, kendi alanında bir ilktir. Beşir Fuat, eserinde Hugo'dan önce övgüyle söz eder. 14 fasıl süren *Victor Hugo* adlı eser bir hatime ile son bulur. Yazar, eserini yazma amacını şu sözlerle açıklar: "ben bu eseri efkâr-ı zâtiyemi tervîc için değil, erbâb-ı iktidârın tenezzülen vuku bulacak ihtarı üzerine fikrimdeki hataları tashih ederek istifade etmek niyetiyle yazdım. Fakat vuku bulacak ihtârat tarz-ı ifâdeye râci olmayıp serd ettiğim efkârın sakamet ve hatasını delâil-i akliye ve fenniye ile meydan-ı sübûta çıkaracak sûrette olmalıdır." (Beşir Fuat- İnci 1999: 154) Klasik akıma karşı romantiklerin verdiği mücadele zamanla realistlerin romantiklere karşı verdiği mücadeleye dönecektir. Bu mücadele edebiyatımızda öncüsünü Beşir Fuat'ın şahsında bulur. Beşir Fuat, her ne kadar realizmi ve natüralizmi birbirinden ayırmayıp onlara meslek-i hakikiyûn adını verse de ilk defa bir tartışma batıdaki şekliyle aynı zamanda meydana gelmektedir. Emile Zola'yı tanıtmaya gayreti içinde olan Beşir Fuat'ın karşısında Victor Hugo'yu usta kabul etmiş, romantik mektebin ocağında yetişmiş sanatkârlar vardır. *Victor Hugo* kitabı büyük bir tesir uyandırır.

Beşir Fuat, kendisiyle aynı nesilden olan Menemenlizâde Mehmet Tahir'den *Victor Hugo* adlı eseri hakkındaki görüşlerini bildirmesini ister. Hâver adlı dergide bir süre birlikte çalışan Menemenlizâde Mehmet Tahir, o sırada Gayret adlı dergide çalışmaktadır. Beşir Fuat da Güneş dergisini çıkarmaktadır.

Menemenlizâde görüşlerini bir yazıyla bildirir. Konuya girişte şunları yazar: "*Victor Hugo* ismiyle Victor Hugo'ya dair te'lif eylediğiniz kitabı mütâlaa ettim. Hakikatten pek güzel, pek tabîî yazmışsınız. Denebilir ki fikirler kaleminizin ucundan cereyan etmiş. Denebilir ki, yazdığınız kâğıt zihnimize bir âyine-i in'ikâs olmuş da içindeki fikirler kâğıdınıza nakşolunmuş. " Bu övgü dolu sözlerle başlayan yazıda Menemenlizâde'nin tercihi Victor Hugo'dan yanadır: " Bence Victor Hugo'nun kalemi nûr-ı mâha Emile Zola'nın ki ise mum ziyasına benzer. " (Menemenlizâde Tahir 1886) Karşılıklı yazılan yazılarda şu konular üzerinde durulur: "Şiir gerçeğe ne derece sadık kalabilir ve bu gerekli midir; şiirin gerçekçi olup olmadığı nasıl anlaşılabilir; bir edebiyat akımı olarak romantizm mi yoksa realizm mi toplum için daha yararlıdır; realistlerin savunduğu gibi edebiyat eserlerinde hayatı ve gerçeği olduğu gibi anlatmak doğru mudur; edebiyatçının gerçeği değiştirerek aksettirmeye hakkı var mıdır; toplum için şair mi yoksa fen adamı mı daha gereklidir?" (İnci 2008: 43-48) Beşir Fuat, Menemenlizâde ile giriştiği en şiddetli tartışmalarını *Cedel- kavga* başlıklı ayrı bir bölümde toplar. Bu bölümde yer alan yazılardan ilki Gayret mecmuasında yayımlanan *Bir Mütefenninle Bir Şair* adlı manzumedir. Şiirin ilk bölümü şu şekildedir:

"Şair! Ne o yazdığın eserler?

Eş'âr ile herzedir serâser- azametle Şair

sözü mutlaka yalandır.

Fennî ise yazdığın makâlat

Tahsîn olunur bu. Lîk, heyhât!

Şairlere fen adüvv-i cândır." (M.C 1886)

Beşir Fuat, bu şiir sebebiyle *Yetmiş Bin Beyitli Bir Hicviye* adlı yazısını yazar. Romantik şairleri eleştirir. Yazısında fennî şiiri tarif eder: "fennî şiir söylemek demek, bahsolunacak şeye âit malûmat-ı fenniye ve ciddiyeyi hâiz olup o bâbda der-miyân olunacak fikirlerin mânidar ve muvâfıkı hakikat olmasına itina eylemektir. Nâzım kendi zu'm-ı fâsidine kapılmayıp da meşâhiri şuarânın âsârını tedkik etmiş olaydı "şiirin fennisi olur mu? Sual-i cahilânesini îrada mahal kalmazdı." (Beşir Fuat 1886)

Beşir Fuat, Menemenlizâde'ye şiirin yayımına izin verdiği için sinirlenmiştir: "Şiir ve fen hakkında sûret-i ciddiyede mübâhase olunup dururken M. C Bey veya Efendinin hezl-âmiz bir surette meydan-ı mübâhaseye atılıp karınca kararınca fehvâsınca cebînâne çift müştesi (muştâ- yumruk) vurmaya kalkışmasına mânâ verememekten ziyâde Menemenlizâde Tahir Bey biraderimizin böyle maskara bir manzumeyi Gayret'e kabul ve derc eylediklerine istigrâb etmiştim. Bilâhare Gayret'i getirip manzumenin bâlâsında 'derci iltimâs edilen bir manzumedir ki tuhafılığı cihetiyle derc ettik' ibâre-i vâzıhasını görünce bir refikin hatırından çıkamayıp, 'varsın şu da nazar boncuğu kabilinden Gayret'in bir köşesinde bulunsun' diyerek kabul olunduğunu anladım. Ümîd ederim ki bundan böyle Tahir Bey biraderimiz o gibi iltimâsları reddederler." (Beşir Fuat 1886)

Menemenlizâde ise Beşir Fuat'ın şiire gösterdiği bu tepkiye şaşırmıştır. Şunları yazar: “Eğer edebiyatımıza dair bir iki söz söyleyişim böyle bir istihzâya hedef olmaklığıma sebep oluyorsa şimdiye kadar gerek şiiren, gerek nesren iyi kötü bir iki söz söylemiş olduğum halde o birkaç makale bana çok görülürken (aflarına mağrur olarak söylerim) şiirde iktidarlarına, behrelerine delâlet edecek bir eser yazmamış olan Fuad Beyefendi şiir ve edebiyattan bahs açmaya ve hattâ Kemal ve Hâmid Beyefendiler gibi en büyük üdebâmıza ta’rîz etmeye ne salâhiyetle mübâderet ediyorlar? Burasını anlamak isterim.” Beşir Fuat'ın Namık Kemal ve Hamit'i hedef alması, romantik şiirlerle alay etmesi Menemenlizâde'yi öfkelenmiştir. Sözlerine devam eder: “Bir M. C efendinin adüvv - i şiir geçinen mütefenninlere hissiz demesiyle ve o manzumenin ‘edilen iltimâsı üzerine tuhafılığı sebebiyle derc olundu’ diyerek Gayret’e konulmasıyla bu kadar hiddetlenip umûm şairleri cehâlet ve cünûn ile itham etmelerine bakılırsa âcizâne benim de içlerinde bulunmakla müftehir olduğum şuarânın umûmuna bu yolda hücum edildiğini görünce böyle bir mukabele yazmaklığım yine pek hafif kalır. Ben bu cevapla sükût ediyorum.” (Menemenlizâde Tahir 1886) Beşir Fuat, artık bir ekol haline gelmiş olan Namık Kemal'in düşüncelerini de bazı noktalarda hatalı bulur. Onu eleştirmekten çekinmez. Namık Kemal tartışmaya doğrudan katılmaz. Türklerin Hugo'su, Hugo'ya karşı Zola'yı teklif eden ve onu savunan Beşir Fuat'a cevabını sonunda verecektir. Bu arada Beşir Fuat, yalnız değildir. Hüseyin Rahmi, *Istigrâk-ı Seherî* adını taşıyan tek perdeden oluşan bir komediyi Beşir Fuat'ın tavsiyesiyle meydana getirir. (Hüseyin Rahmi 1886)

Hüseyin Rahmi, Menemenlizâde'nin *Güneş* mecmuasında tefrika hâlindeyken yarıda kalan *Bir Sergüzeşt* romanıyla alay eder. Bunun üzerine Menemenlizâde tartışmadan tamamen çekilir. Saadet ve Tercüman gazetesi gibi seçkin gazetelerin bu gibi şeyleri yayımlamasına aracı olmasından duyduğu üzüntüyü belirten bir yazıyı Mizan gazetesine yollar. (Menemenlizâde Tahir 1886) Bu arada Ahmet Mithat Efendi, edebiyatı ilgilendiren her konuda fikir beyan etmekten geri durmaz. Bu konularda da *Fen ve Şiir - Şiir-i Fennî* (Ahmet Mithat 1886) gibi yazılarıyla dikkat çeker. Başka yazıları da vardır. Âli isminde bir kişi yazdığı *Dezgir Kim Oluyor? (Âli 1886)* adlı makalesinde Beşir Fuat'ın bazı hatalarını ortaya çıkarır. Beşir Fuat, *Usûl-i Talim* adlı kitabında Ziya Paşa'ya ait olan;

“İster isen anlamak cihanı

Öğrenmeli Avrupa lisanı” beytini

“Bilmek istersen cihânı;

öğren ecnebi lisanı” şeklinde, Fuzuli'nin

“Aldanma ki şair sözü elbette yalandır” sözünü ise Ziya Paşa'nın sözü olarak kaydetmiştir. (Menemenlizâde Tahir 1886)

Beşir Fuat, bu hataları kabul eder. (Beşir Fuat 1886) Tartışma büyür. Muallim Naci de tartışmaya katılır. Muallim Naci tarafları matbaasında barıştırır. *Nezdîk-i Men Sulh Bihter Zî- Ceng-* Bana göre barış savaştan daha iyidir” anlamına gelen bir de yazı yazar. Bu yazıda yaşanan tartışmayı özetleyen Muallim Naci, tartışmanın lüzumundan ziyâde uzadığından bahsederek, “en sonra ikisi matbaada buluşup söyleştiler” diyerek meselenin hallolduğunu da haber verir. (Muallim Naci 1886) Menemenlizâde, yazılarında örneklerini genellikle Namık Kemal'den alır. Bu durum Beşir Fuat'ın hoşuna gitmez. Namık Kemal, edebiyatçı arkadaşı Ebüzziya Tevfik'e yazdığı mektupta isim vermeden Beşir Fuat'ı eleştirir: *Vatan yahut Silistre*'nin Almanca'ya çevrilmesi ümidinin de ötesinde bir fırsat yaratır. Çünkü Beşir Fuat, ancak yabancı bir dille çevrilmeye değer bulunan eserleri makbul kabul eder. Namık Kemal kendisine bu çeviriyi haber veren Ebüzziya'ya teşekkür ettiği mektubunda nihayet rahatça Beşir Fuat'a itiraz edebilecek durumdadır. Gerçi, Ebüzziya hitap ederken Beşir Fuat'ın adını bile anmaz; edebiyatta fen aramaya kalkışan bir “kendini bilmez”dir o. Mektubun devamı, Menemenlizâde ile Beşir Fuat tartışmasında değinilen bazı meseleleri içine alarak ilerler. (İnci 2011: 304, 305, 309) Namık Kemal'in mektubunun sonuna yazdığı “ez-cümle söğüyorlar!” ifadesi Namık Kemal'in konuyla ilgili düşüncelerini özetler. (Namık Kemal 1887) Beşir Fuat ise bu yazıya bir makale ile cevap verir. (Beşir Fuat 1887)

Beşir Fuat, Namık Kemal'in iddialarını, şahsiyete varan eleştirilerini saygılı bir şekilde değerlendirir. Namık Kemal'e, *Tahrib-i Harabat*'ın üslubunu hatırlatır ve “söğüyorlar” ifadesinin cevabını verir. Beşir Fuat, artık hakikat cephesinde birden fazla romantik savaşçıyla savaşmak durumundadır. Nitekim Mustafa Reşid, *Gözyaşları* (1887) adlı hikâye kitabının mukaddimesinde gözyaşını bilimsel bir şekilde ele alır: “Berrâk, râyihatsız, tuzluca bir mâyidir; tahminen yüzde doksan dokuzu su ve bâkisi klor sodyum, fosforit sud ve fosforit kils'den mürekkep olup bundan başka daha bazı emliha âsârını ve mikdar-ı cüz'i eczâ-yı uzvîyeyi hâvidir.... Fizyoloji, gözyaşı hakkında, henüz son sözünü söylememiş ise de bu mâyiin, gözlerin “medâr-ı ayn” da sühuletle dönmesi için şiddet-i lüzumu ve fikdâni halinde birçok emrâz-ı ayniyenin zuhur edeceği beyn-el- etibbâ müttefikün aleyhdir.” (Mustafa Reşit 1887:

31- 35) Mustafa Reşit hem Rezaizâde'den hem de Beşir Fuat'tan eseri hakkında bir eleştiri yazısı yazmalarını ister. Rezaizâde, yazısında bu mukaddimeyi beğenmediğini belirtirken, Beşir Fuat, mukaddimeyi çok beğenmiştir. Beşir Fuat, yazısında Mustafa Reşit'i tebrik eder. "Edîb-i selâset – perver! Muziplikten ne vakit vaz geçeceksin? Gözyaşları gibi selâset-i ifadesi letafet-i beyanı gıpta-bahş olan bir esere takrîz yazmağa beni icbâr edişini cem'ü'l-ezdâd ve kıyas biz-zıd tarîkiyle eserinin meziyetini daha parlak daha vâzih bir surette enzâra arzetmek maksadından başka bir şeye hamletmek mümkün olabilir mi? Bu muziplik değil mi?" Beşir Fuat, Mustafa Reşit'i bazı kişilere karşı uyarmak ister. Bazı kişiler vardır ki hakikati hayale feda ederler: "vâkıa sermayeleri hayal ve binaenaleyh eserlerinde hakikat bulmak beyabanda menba keşfetmek kadar müteassir olan bazı hayalperestân 'dimag' tabirini hoş görmeyip: 'Hissiyât-ı âşıkânenin kalbde kopardığı fırtına seylâb-ı gamı cûş u hurûşa getirdi' yollu saçmaları tercih etmek isterler ve belki hakikati hayale fedâ etmekte kendileriyle hem-hal olmak istemediğin için aleyhinde vızıldarlar ise de bunların ne ehemmiyeti olabilir?" (Beşir Fuat 1887: 14-17)

Rezaizâde Mahmut Ekrem, gözyaşının tahlil edilmesini yazdığı takrîzde eleştirir: "Elhasıl ben sizin yerinizde olsa idim gözyaşı dediğimiz o mayi-i mübârekin-zulmette âb-ı hayat arar gibi- menbânı taharrî veya menşeyi tahkik ile uğraşacağıma tasvîr –i cereyanıyla iktifâ ederdim." (Rezaizâde Mahmut Ekrem 1887) Beşir Fuat, Rezaizâde'nin fizyoloji bilgisiyle alay ettiği bir yazı kaleme alır. Bu savunma *Ağla Hey gözlerim Ağla!* (Beşir Fuat 1887) makalesinde yer alır: "Tahminim doğru çıktı: lâkin teessüf ederim ki onu doğruya çıkararak Ekrem Beyefendi gibi bir edib-i âli- kadr oldu. Gözyaşları'nın mukaddimesine edilecek itirazın mîr-i müşârunileyh tarafından sâdir olacağını keşfedebileydim, ya yukarıda söylediğim sözleri "selâmün aleyküm kör kad" derecesine vurduramaz veya o bahsi hiç kâle almazdım. Çünkü haklarında hürmet-i mahsusada bulunmayı kendime vazife bilirim...Fakat o tarzlerin vuku'u beni şu müdafaa-nâmeyi yazmağa mecbur etti...İşte görülüyor ki, gözyaşından bahsetmek için fizyoloji bilmek ve kitab-ı kâinatı tetebbu etmek de lâzımmış.... . Bizi ağlatmak için bu kadar özenip giryeden hoşlandıklarını ve bunu bedâiy-i ulviye erbabinca en samimi mükâfat olduğunu beyan eyledikten ve bir de fazla olarak "ağlamak göze şifadır" gibi teşvikatta da bulduktan sonra, bizim için birkaç damla gözyaşını dirig etmek şîâr-ı insaniyete muvafık olamayacağından diğerlerine nümune-i imtisal olmak üzere işte ben ağlamaya başladım: Hi!Hi!Hi!Hi (Beşir Fuat 1887)

Voltaire, Beşir Fuat'ın *Victor Hugo*'dan iki yıl sonra yayımladığı eseridir. *Voltaire*, Beşir Fuat'ın en beğendiği, en sevdiği sanatkârlardan biridir. Saadet gazetesinde bir şiir yarışması düzenlenir. Bu yarışmaya Salâhi adıyla katılan bir yarışmacı *Voltaire* sevenleri yerden yere vurur:

"Volter'i taklit edenler bizde nâdândır bütün

Şarlatanlık onlara şâyeste ünvândır bütün." (Salahi 1887)

Beşir Fuat'ın gazele verdiği cevap ondan aşağı kalmaz:

"Volter'i takdir edenler ehl-i irfândır bütün

Nâşir-i envâr olanlar medhe şâyândır bütün." (Beşir Fuat 1887)

Beşir Fuat'a göre vezinli, kafiyeli sözler yazmak, bilimsel yazılar yazmaktan daha kolaydır. Zülfikâr takma adlı biri Beşir Fuat'ın şairliği sadece ölçülü söz söylemek olarak gördüğünü belirtir ve onu suçlar. (Zülfikâr 1887)

Beşir Fuat'a karşı makale yazarların genellikle takma adlarla yazmaları dikkat çekici bir durumdur. Beşir Fuat, Muallim Naci'ye yazdığı bir mektupla Zülfikâr'ı şairlik ve yazarlık meydanına yarışmak için çağırır. (Beşir Fuat 1887)

Muallim Naci, Beşir Fuat'ın gönlünü almaya çalışır. Bir yazı yazar. Aynı zamanda bu yazı o dönemin eleştiri ortamını da değerlendiren bir yazıdır. (Muallim Naci 1887) Fakat Beşir Fuat, bu yazıyı okuyamaz. O gece bileklerini keserek intihar eder. Beşir Fuat'ın *Victor Hugo* adlı kitabıyla başlayan tartışmalar onun ölümünden sonra da devam edecektir. Beşir Fuat, yaşadığı dönemde edebiyat alanındaki en dikkat çekici etkisini Nabizâde Nâzım üzerinde göstermiştir. Edebiyatımızda natüralizmi ve Zola'yı Beşir Fuat'tan sonra ilk kez ciddi bir şekilde savunmaya girişen Nabizâde Nâzım'dır. Hayaliyûn-hakikiyûn tartışmasında Beşir Fuat'ın fikirlerinden etkilenen Nabizâde, romantik şiirlerle başladığı edebiyata, natüralizmin ilk örneklerini vererek devam eder. Nabizâde Nâzım, *Karabibik* adlı kitabının önsözünde realizmden ne anladığını açıklar: "Hakikiyûn mesleğinde yazılmış roman mütalaa etmemişseniz işte size bir tane ben takdim edeyim. Emile Zola gibi, Alphonse Daudet gibi realistlerin yani hakikiyûnun romanları, hep fuşiyât ile mâlidir, zannında bulunanlar, şu, *Karabibik*'i okudukları zaman zanlarını tashih edeceklerdir sanırım. Bu gibi romancıların maksatları vukuât-ı beşeriyeyi sırf nokta-ı beşerden tedkik ve hikâye etmektir. Bunlar, bir insan ne gibi hissiyât ve harekâta kâbil ise ona o hissiyât ve harekâti isnad edip, işi

hadd-i tabiisinden çıkarmamak, yani müstaid olmadığı havassı insana isnad eylememek isterler. Vukuâta renkli gözlükle bakmazlar, kendi asıl gözleriyle bakarlar. Bu nazarla peyda edecekleri hükümler, sırf zâtî yani kendilerine mahsus olacağı ne kadar tabii ise âdetin, tabiatın fevkinde olmayacağından makul ve makbul bulunması dahi o kadar tabiidir.” (Birinci 1987: 66) Nabizâde, Beşir Fuat’ın düşüncelerini edebiyata yansıtmıştır denilebilir. Ahmet Mithat Efendi ile Nabizâde Nâzım arasında roman ve romancılığa ilişkin tartışmada *Ravi* takma adını kullanan Nabizâde Nâzım, daha önce yazılan veya tercüme edilen romanların roman olarak kabul edilemeyeceğini, Emile Zola gibi yazmak gerektiğinin altını çizer. (Ravi 1890) Beşir Fuat’ın etkisi bununla kalmaz. Rezaizâde’nin *Araba Sevdası* adlı eserinden, Emile Zola’nın *Therese Raquin* adlı eserini çeviren Muallim Naci’ye, Hüseyin Rahmi’den, Selânikli Fazlı Necip’e, realizm hakkında *Mizan*’da yazıları yayımlanan Mizancı Murat’tan, Ahmet Mithat Efendi’nin *Müşahadat* adlı romanına, Halit Ziya’nın *Hikâye* adlı eserine kadar dalga dalga yayılarak devam eder. Beşir Fuat’ın tesiriyle romantik akımdan meslek-i hakikiyyûna ve özellikle fennî meselelere merak duymaya başlayan Selânikli Fazlı Necip’in *Mektubat* (1889) adlı eseri, Beşir Fuat ile olan mektuplaşmalarından meydana gelmiş bir eserdir. Mektupların tamamı yirmi dört adettir. Bu mektuplarda romantik akıma mensup Fazlı Necip’in, Beşir Fuat’ın etkisiyle nasıl değiştiğini açıkça görmek mümkündür. Denilebilir ki Beşir Fuat’ın en büyük tesiri, Fazlı Necip üzerinde olmuştur. Mektuplarda ele alınan konular oldukça ilgi çekicidir: “Âdeta soru cevap şeklinde ilerleyen mektuplarda ele alınan konuları Hugo ile Zola etrafında romantizm ile realizmin kıyaslanması, dönemin edebiyat ortamı üzerine görüşler ve fennî bazı konulara dair genel konuşmalar şeklinde sıralayabiliriz. Kitapta ayrıca dönemin edebiyat tartışmaları, dedikoduları ve meselelerine karşı Beşir Fuat’ın bazı ilginç görüşleri de yer almaktadır.” (Beşir Fuat- İnci 1999) Beşir Fuat’tan etkilenmiş bir diğer ismin, Halit Ziya Uşaklıgil olduğunu söyleyebiliriz. Halit Ziya, Servet-i Fünûn döneminin en önemli yazarlarından biridir. Yazarın, Hizmet gazetesinde 14 Kasım 1887 ve 21 Mart 1888 tarihleri arasında yayımlanan makalelerinden oluşan *Hikâye* adlı kitabı 1892 yılında basılır. Kitabı değerlendiren Bilge Ercilasun, onun bu eserde yaptıklarını şu sözlerle özetler: “Ona göre, edebiyatımızın realist eserlere ihtiyacı vardır. Romanda olayların üzerinde durmaktan çok, derin ruh tahlilleri yapılmalıdır ve romancı insan ruhunu ön plana çıkarmalıdır. Halit Ziya, kitabının ikinci bölümünde Batı dünyasında ortaya çıkan hikâye ve roman türünün tarihî gelişimi üzerinde durur. Bugünkü mânâda roman türünün batı dünyasında 17. Yüzyılda ortaya çıkıp değer kazandığını örneklerle anlatır. Halit Ziya, eserinin *Hakikiyûn* adlı bölümünde ise realizmin ne olduğunu, realist yazarların kimler olduğunu ve kendisinin bir yazar olarak neden realizmi tercih ettiğini açıklar. G. Flaubert, Goncourt Kardeşler, Balzac, Stendhal, E. Zola, A. Daudet gibi realist yazarlardan bahseder ve romantizmle realizmi karşılaştırır. Kitabın *Masalçılar* bölümünde; masalların edebiyat dışı ürünler olduğunu ve herhangi bir edebî niteliğe sahip olmadıkları görüşünü ileri sürer. (Ercilasun 2004: 153-157) Beşir Fuat’ın ölümü, Halit Ziya’yı yazmaya teşvik etmiş olabilir: “Halit Ziya’yı onun ölümünden bir yıl sonra romantizm ve realizm akımları hakkında yazmaya belki biraz da bu hayaliyûn – hakikiyûn tartışması teşvik etmiştir. Bu arada Halit Ziya, Emile Zola’nın eserlerinin çok eleştiri aldığını, çünkü yazarın hayatın bütün pisliklerini olduğu gibi kitaplarına aktardığını söyler. Bu eleştiri haksız olarak bütün realistlere yönelmektedir. Oysa realist eser, içinde birtakım pisliklerin bulunduğu eser demek değildir. Halit Ziya, Zola’nın eserlerinin nefis olduğunu, fakat gerçeğin pisliğinin en hayret verici kelimelerle betimlenmesi ne kadar nefis ise, Zola’nın eserlerinin de bu kadar nefis kabul edilebileceğini belirtir. (Arslan 1998: 10,11,12) Halit Ziya, kendisine birtakım eleştiriler yönelten Ahmet Mithat Efendi’ye Hizmet gazetesinde cevap verir. (Uşakizâde Halit Ziya 1887) Buna göre; “Alexandre Dumas Fils, Octave Feuillet gibi edebiyat nokta-i nazarından bir kıymet-i fevkaladeye malik eserler yazmış eazım-ı hayaliyûnu inkar” etmemektedir. Halit Ziya’nın kızdığı şey çok basılan ancak bundan başka bir değeri olmayan edebiyatçıların eserlerinin tercüme edilmesidir. Halit Ziya, muhatabından bir tartışma başlayacaksa tefrika bitinceye kadar da sabretmesini rica eder. Ahmet Mithat ise Halit Ziya’nın bu yazısında söylediklerini “ümit-bahş” bulmuştur. (Ahmet Mithat 1887) Tartışma kendiliğinden sona erer. Ancak hayal – hakikat konusundaki tartışmalar devam edecektir. Genel olarak tartışmalar özellikle Servet- i Fünûn neslini etkilemiştir. Bu dönemin sanatkârlarında Emile Zola ve onun hakikat anlayışına bir yakınlık hissedilir. Batı edebiyatını asıl kaynaklarından ve yakından takip eden bu nesil, meslek- i hakikiyûnu da benimsemiş ve eserlerine uygulamıştır. Yine bu dönem sanatkârlarından Hüseyin Cahit’e göre Emile Zola; “ne yazdıysa fikrini, vicdanını, kanaatini söylemek için yazmış, bütün eserlerinde insaniyet için insaniyete lâyık bir hayat aradığını isbat eylemiştir”, onun eserlerini eleştirenler, bu eserleri Fransızcasından okumalıdır. (Hüseyin Cahit 1899)

Ahmet Hikmet ise Emile Zola için düzenlenen bir ziyafetin haberlerini Hazine-i Fünûn dergisinde duyurur. Bu tören Zola’nın eser satışından dolayı düzenlenmiştir. (Ahmet Hikmet 1893) Emile Zola gerçekten de eserleri en çok satın alınan ve okunan yazarlardan biridir. Ahmet Hikmet’in “Zola’ya olan hayranlığı yazının bütününde hissedilmektedir. Buradan, yazarın, ilk dönemlerde Zola’ya ilgi duyduğunu, onun eserlerini okuduğunu söylemek mümkündür.” (Tetik 1999: 205, 206) Edebiyat-ı Cedîde dönemi sanatçılarından Cenap Şahabettin’e göre de, sembolizm, realizm, romantizm akımlarının bizim edebiyatımızla ve şiirimizle ilgisi yoktur... Realizmin Emile

Zola'nın nazariyatına uygun eserler yazmak olmadığını böyle algılanması durumunda acıklı ve kötü sonuçlar vereceğini belirtir. Ona göre, realizmin ortaya çıktığı yer olan Fransa ve Almanya'da Zola'nın nazariyatına uygun şiiirler yazmış bir şair yoktur. Romantizm, Almanya'dan sonra Fransa'da klasisizme karşı bir isyan olarak çıkmıştır. Bizde klasisizm devri olmadığını ifade eden Cenap Şahabettin, Namık Kemal ve çağdaşlarının mana bakımından edebiyatımıza bir romantizm çeşnisi verdiğini, bu alanda kendisinin ve çağdaşlarının onları izlemediklerini söyler. Cenap Şahabettin üç akıma da bağlı olmadığını, şair olmak için de o akımlardan birine bağlı olmanın gerekli olmadığını vurgular." (Cenap Şahabettin 1919)

SONUÇ

Bu çalışmada, hayaliyûn-hakikiyûn tartışmaları olarak bilinen romantizm – realizm tartışmaları hakkında bilgi verilmiş, bu akımların Türk edebiyatında nasıl anlaşıldığı üzerinde durulmuştur. 1885 yılında, Beşir Fuat'ın *Victor Hugo* adlı tenkidi monografisinin ilk cildinin yayımlanmasıyla başlayan tartışmalar, bir süre sonra romantizm - realizm mücadelesine dönüşmüştür. Hatta zamanla tartışmaların seyri Hugo- Zola tartışması şeklini alır. Bu yolla akım eleştirisinin ilk örnekleri de verilmiştir. Tartışmalar önce Beşir Fuat'ın *Victor Hugo* adlı eseri hakkında görüşlerini bildirmesini istediği Menemenlizâde Mehmet Tahir ile karşılıklı yazılan makaleler şeklinde başlamıştır. Tercüman- ı *Hakikat* ve *Saadet* adlı gazeteler ve dönemin dergileri olan *Gayret*, *Hâver*, *Âsâr* gibi dergiler etrafında şekillenen tartışmalar belli bir üslûpta devam ederken hararetlenmiş, zaman zaman şahsiyeti hedef alan tartışmalar şekline dönüşmüştür. Tartışmada Beşir Fuat'ın muarızlarının takma adlar kullanması da dikkat çekici bir diğer özelliktir. Salahi, Zülfikar, M. C. , gibi. Beşir Fuat'ın *Victor Hugo* adlı eserini yazmaktaki amacı edebiyat âlemini canlandırmak, ona batıdaki formunu kazandırmak olabilir. Daha önce bir benzeri yapılmamış tenkidi-monografik bir eserle dâhil olduğu hakikiyûn mesleğini kavram ve içerik olarak tartışmaya açmıştır. Yazarın kendisi bu meseleleri tartışmaya açmıştır. Ancak karşısında kökleşmiş bir Namık Kemal ekolü vardır. Beşir Fuat, bu ekolü takip eden sanatkârlar tarafından eseri olmayan zayıf bir edebiyatçı olarak nitelendirilecek, bazen şahsiyetine yönelik eleştirilere de muhatap olacaktır. Beşir Fuat'ın, eseriyle tartışmaya açtığı meseleler; sanatın amacının ne olması gerektiği, hakikatin mi yoksa güzelliğin mi sanatın prensibi olduğu, edebî eserin değeri, topluma faydası ve ahlaka uygunluğu, başta şiiir olmak üzere edebî eserlerde bilimsellik meseleleridir. Ahmet Mithat Efendi, tartışmalara makaleleri ve eserleriyle dâhil olmuştur. Onun hakikati tezyin etmek fikri aslında Namık Kemal'in görüşüdür. Ravi takma adıyla Nabizâde Nâzım, Beşir Fuat'ın görüşlerini savunmuş, bunları uygulama alanına sokmuştur. *Karabibik* adlı eserinin önsözü bu açıdan dikkate değerdir.

Halit Ziya Uşaklıgil, *Hikâye* adlı eseriyle romantizm ve realizm akımlarını ele almış açıkça belirtmese de realizmden yana bir tavır içinde hareket etmiştir. Hüseyin Rahmi, Beşir Fuat'ın yanında ona destek veren isimlerden biridir. *İstigrak-i Seheri* adlı bir perdelik eseri, Beşir Fuat'ın Menemenlizâde ile olan tartışmalarına son noktayı koyacak kadar tesirli olmuştur. Muallim Naci, Beşir Fuat'la çok düzeyli bir tartışma zemini içinde hakikat arayışlarını sürdürür. Karşılıklı olarak yazdıkları mektuplarda edebiyat dünyasındaki bazı meseleleri ele alırlar. Her iki sanatkâr da bu türden bir dostluğun edebiyat dünyasında az bulunabildiğinin altını çizerler. Selânikli Fazlı Necip de, Beşir Fuat'la mektuplaşan isimlerden biridir. Bu mektuplar bize onun Beşir Fuat'ın bir öğrencisi gibi hareket ettiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Mithat, (1886). "Fen ve Şiir- Şiir-i Fenni", *Tercüman-ı Hakikat*, nr.2463-2464, 1-2 Eylül.
- Ahmet Mithat, (1887). "Hüseyin Rahmi Beyefendiye", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2858, 17 Kanûn-ı evvel.
- Ahmet Mithat, (1996). **Beşir Fuat**, Haz.: N. Ahmet Özalp, Oğlak Yayıncılık, İstanbul.
- Âli, (1886). "Dezgir Kim Oluyor?", *Saadet*, nr. 501, 31 Ağustos.
- Arslan, N.G., (1998). **Hikâye**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Beşir Fuat, (1887). "Ağla Hey Gözlerim Ağla!", *Saadet*, nr. 606, 5 Kanun-ı sâni.
- Beşir Fuat, (1886). "Aynen Varaka", *Saadet*, nr. 503, 2 Eylül.
- Beşir Fuat, (1886-1887). "Gözyaşlarına Takrîz", İstanbul s.14- 17
- Beşir Fuat, (1886). "Yetmiş Bin Beyitli Bir Hicviye", *Saadet*, nr.493-494, 22-23 Ağustos.
- Beşir Fuat, (1887). "Yine Şiir ve Hakikat Meselesi", *Tercüman-ı Hakikat*, nr.2592, 1 Şubat.
- Beşir Fuat, (1887). *Saadet*, nr. 606, 5 Kanûn-ı sâni.
- Beşir Fuat, (1887). *Tercüman-ı Hakikat*, nr.2590, 29 Kanûn-ı sâni.
- Birinci, N., (1987). "Kariîme", *Nabizade Nâzım*, Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Beşir Fuat, (1887). "Aynen Varaka", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2595, 4 Şubat.
- Cenap Şahabettin, (1919). "Tahkikât-ı Edebiye Sütunları", *Servet-i Fünûn*, 14 Ağustos.
- Ercilasun, B., (2004). **Servet-i Fünûn'da Edebî Tenkit**, Ankara.
- Hüseyin Cahit, (1899). "Hayât-ı Matbuât 26", *Sabah*, nr.3589, 13 Kasım.
- Hüseyin Rahmi, (1886). İstigrâk-i Seherî, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2515- 2517, 22-25 Teşrin-i evvel.
- İnci, H., (1999). *Şiir ve Hakikat - Yazılar ve Tartışmalar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İnci, H., (2008). "Tanzimat İle Servet-i Fünun Arasında: Beşir Fuat", **Bizim Eleştirmenlerimiz**, Mehmet Rifat, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- İnci, H., (2011). "Namık Kemal Karşısında Beşir Fuat", **Namık Kemal**, Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Kaplan, M., Enginün, İ., Emil, B, Kerman, Z., (1982). **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi IV**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Mehmet Celâl, (1895). "Roman Mütâlaası", **Maârif**, Y. 4, C.7, nr.159, 28 Teşrin-i sâni.
- Menemenlizâde Mehmet Tahir, (1886). *Gayret*, nr.3-6; 17, 24, 31 Kânun-ı sâni.
- Menemenlizâde Mehmet Tahir, (1886). "Beşir Fuat Bey'in Yetmiş Bin Beyitli Bir Hicviye Ünvanlı Makalelerine Mukabele ve Sükût", *Âsâr*, nr.14, 2 Eylül.
- Menemenlizâde Mehmet Tahir, (1886). "Fünûn ve Edebiyat: Mebahis-i Edebiyat", *Mizan*, nr. 4, 11 Teşrin-i sâni.
- Muallim Naci, "Nezdîk-i Men Sulh Bihter Zî- Ceng", *Saadet*, nr.517, 22 Eylül 1886.
- Muallim Naci, (1887). "Beşir Fuat Beyefendiye", *Saadet*, nr.634, 6 Şubat.
- Mustafa Reşit, (1887). "Mukaddime", *Gözyaşları*, İstanbul, s.31-35.
- M.C., (1886). *Gayret*, nr.26, 9 Temmuz.
- Namık Kemal, (1887). *Mecmua-i Ebuzziya*, C.5, nr.52.
- Okay, O. (2008). **Beşir Fuat – İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Okay, O. , (2010). "Pozitivizm ve Materyalizm", **Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Ravi, (1890). *Tercüman-ı Hakikat*, nr.3543, 28 Mart.
- Ravi ve Ahmet Mithat, (1890). *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 3554, 10 Nisan.
- Recaizade M. Ekrem, (1886/1887). "Gözyaşlarına Takrîz", İstanbul.
- Salahi, (1887). *Saadet*, nr. 618,18 Kanûn-ı sâni.
- Tetik, A., (1999). *A.Hikmet Müftüoğlu'nun Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Üzerine Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) , Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Uşakizade H. Z, (1887). "Üstad-ı Ekrem Saadetlu Ahmet Mithat Efendi Hazretlerine", *Hizmet*, nr. 110, 10 Kanun- ı evvel.
- Zülfikâr, (1887). "Aynen Varaka", nr. 631, 2 Şubat